

بازشناسی آداب زیارت بقیع در سفرنامه‌های حج قاجاری

رضاتقی زاده نائینی^۱

چکیده

مقاله حاضر به بررسی آداب، رسوم و مناسک اجتماعی-فرهنگی زیارت بقیع در دوره قاجاریه از طریق تحلیل سفرنامه‌های حج فارسی می‌پردازد. هدف اصلی پژوهش شناسایی و بازشناسی آیین‌ها و شیوه‌های عملی زیارت در این دوره تاریخی یعنی پیش از تخریب بقیع به دست وهابیون است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است و داده‌ها از طریق بررسی حدود هشتاد سفرنامه حج قاجاری گردآوری شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که زیارت بقیع در سفرنامه‌های حج قاجاری شامل آداب خاصی از جمله غسل و طهارت قبل از زیارت، خواندن اذن دخول، اقامه نماز زیارت، قرائت زیارتنامه‌های خاص برای ائمه علیهم‌السلام و سایر مدفونان و برگزاری مجالس عزاداری و روضه‌خوانی بوده است. همچنین نتایج حاکی از آن است که زائران ایرانی به آداب و رسوم خاصی در بقیع شامل توسل به ائمه، دعاگویی، نیابت زیارت و احترام به مکان و دیگر زائران پایبند بوده‌اند. این آداب نه تنها به تقویت ارتباط فردی زائران با خداوند و اهل بیت علیهم‌السلام کمک می‌کرد، بلکه به تقویت ارزش‌های اخلاقی، اجتماعی و فرهنگی نیز منجر می‌شد.

کلیدواژه‌ها: زیارت بقیع، قاجاریه، سفرنامه‌های حج، آداب و رسوم، ادعیه، زیارتنامه‌ها.

۱. دانشجوی دکتری رشته تصوف و عرفان اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، rtaqizade81@gmail.com

مقدمه

بقیع، از مشهورترین زیارتگاه‌های اسلامی به دلیل دفن برخی معصومان علیهم‌السلام از جمله امام حسن مجتبی علیه‌السلام، امام زین العابدین علیه‌السلام، امام محمد باقر علیه‌السلام و امام جعفر صادق علیه‌السلام، اهمیت بسیار بالایی در میان مسلمانان به ویژه شیعیان دارد. همچنین بسیاری از صحابه و تابعین پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت ایشان در این مکان آرام گرفته‌اند. پیامبر به زیارت مدفونان در بقیع می‌رفتند و برای آنها طلب مغفرت می‌کردند. ایشان شب‌هایی را که نوبت ورود به خانه عایشه بود به بقیع می‌رفتند و خطاب به مدفونان می‌فرمودند: سلام بر شما، ای اهل سرزمین مؤمنان. آنچه خدا وعده داده بود سوی شما آمد و ما هم به خواست خدا به شما ملحق خواهیم شد. خدایا، اهل بقیع غرق‌د را بیامرز (مسلم بن حجاج، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۶۶۹).

افراطیان وهابی در سال ۱۳۴۴ قمری با این استدلال که زیارت قبور و ساخت بنا بر روی آنها شرک است قبه‌ها و ساختمان‌های بقیع را ویران کردند بنابراین بسیاری از آثار تاریخی و مذهبی بقیع از بین رفت و دولت سعودی برای زیارت این مکان مقدس محدودیت‌هایی ایجاد کرد که همچنان ادامه دارد. یکی از پرسش‌هایی که به ذهن می‌رسد این است که پیش از تخریب در این مکان مقدس چه نوع مراسم و آیین‌های زیارتی رواج داشته است.

پژوهش حاضر با هدف پاسخ به این سؤال سراغ سفرنامه‌های فارسی قاجاری رفته است؛ چرا که در این دوره بقیع هنوز تخریب نشده و مراسم و آیین‌های زیارتی در آن جریان داشته است. همچنین این دوره از لحاظ زمانی به دوره فعلی نزدیک است و اطلاعات ارزشمندی درباره زیارت بقیع در متن سفرنامه‌های قاجاری آمده است. سفرنامه‌نویسان قاجاری در مقام شاهدان عینی این مناسک مذهبی توصیفات ارزشمندی از آداب و رسوم زیارت بقیع ارائه کرده‌اند. برخی از آنها به توصیف جزئیات مراسم زیارت پرداخته‌اند، برخی دیگر به بیان احساسات و عواطف خود در این زیارتگاه مقدس اشاره کرده‌اند و برخی نیز به مشکلات موجود در مسیر پرداخته‌اند. با تحلیل این

روایت‌ها می‌توان به تصویری جامع و چندوجهی از زیارت بقیع در دوره قاجاریه دست یافت. این روایت‌ها نه تنها تصویری از باورها و اعتقادات مردم آن دوره ارائه می‌کند، بلکه به ما امکان می‌دهد تحولات تاریخی و فرهنگی مرتبط با زیارت را بهتر درک کنیم.

در این پژوهش سفرنامه‌های قاجاری را با روش توصیفی - تحلیلی بررسی کرده‌ایم. با مطالعه نسخه‌های خطی و چاپی سفرنامه‌ها، استفاده از پایگاه نورلایب، مطالعه مقالات و پژوهش‌های پیشین در پایگاه نورمگز جهت استخراج اطلاعات مربوط به آداب زیارت و ادعیه و زیارتنامه‌ها و طبقه‌بندی آنها بر اساس موضوعات مختلف تلاش کرده‌ایم آداب، رسوم و مناسک اجتماعی و فرهنگی خاص بقیع را شناسایی کنیم. نتایج این پژوهش می‌تواند منبعی برای پژوهشگران تاریخ، فرهنگ و دین باشد و به درک بهتر از جایگاه زیارت بقیع در فرهنگ شیعه کمک کند.

پیشینه تحقیق

در سال‌های اخیر، پژوهش‌های متعددی در زمینه زیارت بقیع و سفرنامه‌های قاجاری انجام شده است. برخی از مهم‌ترین این پژوهش‌ها عبارت‌اند از:

در نشریه بهاریه (۱۳۹۶) مجلد شماره ۳ یادداشت‌ها و مطالبی در موضوع بقیع با رویکردهای سیاسی، تاریخی و مانند آن نگاشته شده است. در این شماره احمد خامه‌یار در مقاله‌ای با عنوان «در آستان حرم؛ روایتی از نحوه تعامل شیعیان و بقیع شریف» به عزاداری شیعیان در بقیع اشاره کرده است. عمار ابوطالبی در مطلبی مجزا با عنوان «سیر در بقیع؛ زیارت بقیع در سه قرن پایانی تسلط دولت عثمانی بر حرمین شریفین» به قرائت ادعیه، شروع زیارت، دفعات زیارت و مانند اینها پرداخته است. همچنین سید محمد هادی گرامی در مطلبی با عنوان «گذشته‌ای ناشناخته؛ مقبره بقیع به مثابه زیارتگاهی اسلامی در نخستین سده‌های هجری» تاریخ فرهنگی مقبره بقیع را بررسی کرده است.

چلونگر و کشاورز (۱۳۹۹) در مقاله «زیارت قبرستان بقیع (بررسی جامعه‌شناسی تاریخی شعائر دینی شیعه در سفرنامه‌های حج دوره قاجار)» با رویکرد جامعه‌شناسی تاریخی به تحلیل آداب زیارت بقیع در سفرنامه‌های قاجاری پرداخته و تغییرات این آداب را در طول زمان بررسی کرده است.

مطهری (۱۳۹۹) در مقاله «بقیع و مشاهد آن در آثار سفرنامه‌نویسان غرب اسلامی» با بررسی نگاه سفرنامه‌نویسان غرب اسلامی به بقیع و مشاهد آن سعی کرده است به این سؤال پاسخ دهد که این نگاه به چه شکل در آثار آنان منعکس شده است.

مجتبی حیدری (۱۳۹۹) در مقاله «زیارت بقیع در نگاه علمای اهل سنت» با تمرکز بر دیدگاه برهان‌الدین بن فرحون، یکی از علمای مذهب مالکی، به تحلیل استحباب زیارت بقیع و آداب آن از منظر اهل سنت پرداخته است.

تقی‌زاده نائینی (۱۳۹۹) در مقاله «تعامل متولیان قبرستان بقیع با زائران ایرانی در دوره قاجاریه» چالش‌ها و مشکلات فراروی زائران ایرانی بقیع در دوره قاجاریه را تحلیل کرده است.

آدام بوبک (۱۴۰۱) در مقاله «بهشت بقیع: قلمرو هویتی فرهنگی اسلام و تشیع و ضرورت بازسازی آن از نگاه مردم‌شناسی» به بررسی عمیق و جامع نقش بقیع در شکل‌گیری هویت دینی و فرهنگی مسلمانان، به‌ویژه شیعیان، می‌پردازد. نویسنده با نگاهی مردم‌شناختی به مکان و هویت اهمیت بقیع، این مکان مقدس و نمادین در تاریخ اسلام و تشیع، را واکاوی می‌کند.

وجه تمایز مقاله حاضر تمرکز بر سفرنامه‌های حج فارسی دوره قاجاری و استخراج توصیفات نویسندگان آن جهت بازشناسی آداب و اعمال زیارتی خاص رایج بین زائران آن دوره بوده است. در این مقاله تلاش کرده‌ایم به جزئیات بیشتری از آداب زیارت بقیع بپردازیم که در دیگر مقالات کلی‌تر و کمتر به آن پرداخته شده است. در نهایت در این مقاله تلاش می‌کنیم با ارائه تصویری دقیق و جامع از آداب زیارت بقیع در دوره قاجار به

فهم بهتر تاریخ، فرهنگ و باورهای دینی شیعیان دست یابیم.

اهمیت سفرنامه‌های حج قاجاری در مطالعه آداب زیارتی بقیع

برای پاسخ به سؤال این پژوهش به سفرنامه‌های حج قاجاری رجوع کرده‌ایم. این رویکرد به دلایلی چند انتخاب شده است: اول، در دوران قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۳ق) سفرنامه‌نویسی - که در آن زمان به «روزنامه سفر» معروف بود - توجه نویسندگان و فرهیختگان عصر را جلب کرده بود و تعداد زیادی سفرنامه، به خصوص سفرنامه‌های حج، به جامعه ایرانی عرضه شد. یکی از دلایل رواج سفرنامه‌نویسی در این دوران احساس نیاز مسافران ایرانی به گزارش و بیان مشاهدات خود از ملل در حال پیشرفت بود تا بدین وسیله بتوانند کشور خویش را از عقب‌ماندگی و جهل و استبداد برهانند (علی مددی، ۱۳۹۹، ص ۲۱۷).

دوم، سفرنامه‌های حج گزارش‌های ارزشمندی از آیین‌ها، رسوم و شیوه‌های عملی زیارت در دوره‌های مختلف تاریخی ارائه می‌کنند. سفرنامه‌نویسان، در مقام شاهدان عینی، مشاهدات خود را از نحوه ادای مناسک حج و زیارت اماکن مقدس اسلامی، از جمله بقیع، ثبت کرده‌اند. این گزارش‌ها شامل توصیف دقیق آداب، عبادات، دعاها، نیایش‌ها و حتی تعاملات اجتماعی - فرهنگی مردم در این نقاط می‌شود. به گفته جعفریان این متون را اغلب شاهزادگان، درباریان، روحانیان و بازرگانان نگاشته‌اند و ادبیات حج در کشور ما عمدتاً در این دوره شکل گرفته و رونق یافته است (جعفریان، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۱۲).

از میان سفرنامه‌های حج قاجاری سفرنامه‌های میرزا محمدحسین فراهانی، نایب‌الصدر شیرازی و حاج سلیم تکابی توصیفات بیشتری درباره اماکن و آداب زیارت بقیع به دست داده‌اند.

میرزا محمدحسین فراهانی فرزند میرزامهدی محمد مهدی ملک‌الکتاب فراهانی (م).

۱۲۷۰ ق) است که به سال ۱۲۶۴ قمری در روستای آهنگران فراهان به دنیا آمد. وی در تهران تربیت یافت و مختصری در کارهای دولتی و درباری وارد شد. فراهانی در تاریخ شب جمعه چهارم شوال ۱۳۰۲ از تهران حرکت کرد و پانزدهم ربیع الآخر ۱۳۰۳ به تهران بازگشت؛ بنابراین این سفر ۶ ماه و ۱۱ روز به طول انجامید (جعفریان، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۹ - ۱۵). سفرنامه فراهانی یکی از بهترین و منظم‌ترین سفرنامه‌های حج است. وی در این اثر، به طور مشروح از بقیع نیز یاد، و توصیفات خوبی از این مکان مقدس ارائه کرده است.

نایب‌الصدر شیرازی، معروف به معصوم علی‌شاه (م. ۱۳۴۴ ق)، از شخصیت‌های برجسته صوفیه و از صاحب‌منصبان فارس بود. اعقاب وی از قزوین و مهاجر عتبات بودند که در حوالی سال ۱۲۱۷ از عراق برگشتند و در شیراز سکونت یافتند. محمد معصوم پس از تحصیلات مقدماتی در سال ۱۲۷۸ عازم عتبات شد و آنجا دروس حوزوی را نزد استادان برجسته وقت، از جمله میرزای شیرازی و سیدعلی یزدی گذراند. وی در سال ۱۲۹۴ عازم اصفهان و سپس تهران شد و مدتی در درس علمای تهران آقا علی مدرس، میرزا ابوالحسن جلوه و آقا محمد رضا قمشه‌ای حضور یافت. سفرنامه نایب‌الصدر، که خودش آن را «تحفة الحرمين و سعادة الدارين» نامیده، مربوط به سفر حج او در سال ۱۳۰۵ است که از شوال آن سال آغاز شده و تا صفر سال ۱۳۰۶ (که از حج بازگشت) ادامه یافته است (جعفریان، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۲۹۵ - ۳۰۷). وی در این اثر، ضمن توصیف مدینه در سال ۱۳۰۵ قمری به شرح اماکن تاریخی، به‌ویژه بقیع، پرداخته است.

حاجی سلیم خان از خان‌های کرد منطقه تیکان تپه یا تکاب امروزی بوده است. سلیم خان با گروهی دیگر از همراهانش در آغازین روزهای ماه شعبان ۱۳۱۰ به سمت مکه حرکت کرد و در ۲۸ ربیع‌الثانی ۱۳۱۱ به وطن بازگشت؛ یعنی سفر وی نُه ماه به طول انجامید. در این کتاب جدا از اطلاعات سفرنامه‌ای، که صورتی از سیاحتنامه دارد، می‌توان فهرستی از احکام و مناسک حج و همین‌طور ادعیه و آداب زیارت را به روش اهل سنت ملاحظه کرد (جعفریان، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۹ - ۱۹).

در پژوهش حاضر با مطالعه و بررسی حدود هشتاد سفرنامه از دوره قاجاریه اطلاعات تاریخی مفیدی در موضوع زیارت بقیع و آداب آن گرد آورده‌ایم تا به تصویری دقیق و جامع از چگونگی زیارت بقیع پیش از تخریب آن دست یابیم.

آداب و اعمال مخصوص زیارت بقیع در کتب معتبر

با جست‌وجو درباره زیارت بقیع در منابع اسلامی می‌بینیم که به مقدمات و آدابی برای این زیارت توصیه شده است. مجلسی در بحار الانوار از نسخه‌ای قدیمی نقل می‌کند که نیت زائر در زیارت باید خشوع برای حق تعالی^۱ باشد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۷، ص ۲۰۷). وی همچنین توصیه می‌کند زیارت ائمه بقیع در «اوقات شریفه» و «ایام متبرکه» انجام شود. همچنین برای زیارت امام حسن (علیه السلام) روزهای ولادت و شهادت، روز مباهله و روز نزول «هل آتی» و برای زیارت سایر ائمه روزهای ولادت و شهادت را توصیه می‌کند (همان، ص ۲۱۰). مؤلف المزار الکبیر ادای غسل و آمدن با سکینه و وقار را از اعمال مستحب زیارت ائمه بقیع برمی‌شمرد (ابن مشهدی، ۱۳۷۸، ص ۸۸). اینها نمونه‌هایی از مقدمات توصیه شده پیش از حضور در مکان زیارتی و مناسک آن است.

هنگام حضور در مکان زیارتی و ادای مناسک آن هم توصیه‌هایی مانند خواندن اذن دخول، ایستادن در مقابل مزار و حالت خاص بدن در متون اسلامی به چشم می‌خورد. ابن طاووس در مصباح الزائر بیان می‌کند: اگر اراده زیارت امام حسن (علیه السلام) کردی، غسل انجام بده و قصد بقیع کن و در ورودی توقف کرده و با خواندن بعضی از اذکاری که ذکر کردیم اجازه بگیر، سپس وارد شو (ابن طاووس، ۱۴۱۷ق، ص ۱۹۰ - ۱۹۱).

صدوق در من لایحضره الفقیه درباره زیارت قبور ائمه در ابتدا می‌گوید زائر در مقابل قبور ائمه بایستد و پس از آن زیارتنامه را نقل می‌کند:

فاذا أتیت قبور الأئمة بالبقیع فاجعلها بین یدیک، ثم قل: السلام علیکم یا أئمة الهدی،

۱. تستحضر نية زیارتهم خاشعاً لله تعالی.

السلام علیکم یا أهل التقوی، السلام علیکم یا حجج الله علی أهل الدنیا، السلام علیکم ایها القوامون فی البریة بالقسط، السلام علیکم یا أهل الصفوة، السلام علیکم یا أهل النجوى، أشهد أنکم قد بلغت من نصحتم وصبرتم فی... (ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۵۷۵ - ۵۷۶).

ابن مشهدی هنگام قرائت زیارت ائمه بعد از خواندن عبارت «واستکبروا عنها» توصیه می‌کند: «ثم ترفع رأسك وتقول: یا من هو قائم...»؛ به این معنا که زائر سرش را بلند کند و مابقی زیارتنامه را در این حالت بخواند (ابن مشهدی، ۱۳۷۸، ص ۸۷).

صدوق همچنین به خواندن چهار نماز دورکعتی توصیه می‌کند: «ثم صل ثمان ركعات فی المسجد الذی هناك وتقرأ فیها ما أحببت وتسلم فی کل رکعتین» (ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۵۷۸). در انتهای زیارت هم توصیه شده است که زائر با ائمه - آن‌گونه که متذکر شده - وداع کند (ابن طاووس، ۱۴۱۷ق، ص ۱۹۰ - ۱۹۱).

از آنچه در اینجا ذکر کردیم متوجه می‌شویم که آداب زیارت در سنت شیعی در سه مرحله طرح‌ریزی شده است: مرحله مقدماتی قبل از شروع، مرحله به جای آوردن زیارت و مرحله آداب پایانی است. مرحله مقدماتی شامل نیت همراه با خشوع در برابر خداوند، غسل و حرکت با سکینه و وقار می‌شود. مرحله دوم شامل خواندن اذن دخول، ایستادن در مقابل قبور متبرکه، خواندن زیارتنامه، حالات خاص بعضی اعضای بدن (مانند بالا بودن سر) و خواندن نماز زیارت است. مرحله پایانی هم توصیه به خواندن دعای وداع با مزوران است.

در نگاهی کلی می‌توان گفت هدف از این آداب و دستورها ایجاد فرایندی معنوی و اخلاقی است که زائر را از مراحل آماده‌سازی تا پایان زیارت همراهی کند. این آداب نه تنها به تقویت ارتباط فردی با خداوند و اهل بیت (علیهم‌السلام) کمک می‌کند، بلکه به تقویت ارزش‌های اخلاقی، اجتماعی و فرهنگی نیز منجر می‌شود.

آداب زیارت بقیع در سفرنامه‌های حج قاجاری

بررسی متون سفرنامه‌های حج قاجاری نشان از وجود آداب زیارت بقیع از قبیل آداب تشرف، اذن دخول و ادعیه و زیارت مخصوص در این متون دارد. آداب یادشده مشابه آدابی است که در کتب فقهی و حدیثی درباره آداب زیارت مکتوب شده است. از گزارش‌های حاج سلیم تکابی این‌گونه به دست می‌آید که زیارت بقیع با کمک راهنمایی انجام می‌شده است (سلیم خان تکابی، ۱۳۸۸، ص ۶۷). در این قسمت از پژوهش سعی کرده‌ایم با مراجعه با گزارش‌های سفرنامه‌نویسان قاجاری آداب زیارت بقیع در دوره مذکور را شناسایی کنیم.

آداب مخصوص زیارت ائمه بقیع

همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد در کتب معتبر به خواندن اذن دخول، زیارتنامه، اقامه نماز زیارت و زیارت وداع برای ائمه بقیع توصیه شده است. نمونه‌های این آداب در سفرنامه‌های حج قاجاری به چشم می‌خورد.

۱. غسل و طهارت

زائران ایرانی به آداب و مقدمات زیارت بقیع، از جمله غسل و طهارت، توجه داشته‌اند. میرزا محمودخان مدیرالدوله در این باره می‌گوید: «روز پنج‌شنبه هفدهم بعد از غسل و تطهیر نمودن در حمام به زیارت حضرت رسول - ﷺ و ائمه طاهرین - سلام الله علیهم أجمعین و حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) - در بقیع مشرف شدم» (جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۱۲۴).

۲. خواندن اذن دخول

ناصرالسلطنه، که در سال ۱۳۱۷ قمری به سفر حج رفته، به اماکن زیارتی و دعا‌های واردشده اشاره می‌کند. به گفته مصحح این سفرنامه ناصرالسلطنه در این موضوع از کتاب زاد المعاد علامه مجلسی بهره برده است (دیبا، ۱۳۹۰، ص ۲۷). ناصرالسلطنه

همچنین عازم بقیع شده و قبور امامان و دیگران را معرفی کرده و دعای اذن دخول حرم ائمه بقیع را این گونه نقل کرده است: «دعای اذن دخول: یا موالی یا ابناء رسول الله، انا عبدکم، الی آخر خوانده، و بعد بسم الله گفته، داخل شده و زیارات و دعاها یی که در این مقام وارد است خوانده شده هشت رکعت نماز زیارت که هر دو رکعت برای یک امام است خوانده» (همان، ص ۱۳۰ - ۱۳۱).

۳. خواندن زیارت نامه مأثور

ملاابراهیم کازرونی علاوه بر خواندن اذن دخول به خواندن زیارت نامه ائمه بر اساس کتب زیارت اشاره کرده است:

«به واسطه ازدحام و ایستادن خدام درب عتبه علیه و بستن یک لنگه در و یکی یکی داخل نمودن، خواندن اذن دخول ممکن نشد، الا بعد از داخل شدن به تفصیلی که در کتب زیارت مسطور است حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام و زیارت حضرت سیدالساجدین امام زین العابدین علیه السلام و زیارت حضرت امام محمدباقر علیه السلام و زیارت حضرت امام جعفر صادق علیه السلام به جا آوردیم و هشت رکعت نماز زیارت در پایین پاهای مبارک کردیم و از دعا آنچه ممکن شد خواندیم و زیارت عباس، عم پیغمبر، خواندیم» (جعفریان، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۲۷۱ - ۲۷۲).

سلیم خان تکابی متن زیارت ائمه و عباس عموی پیامبر را بدین نحو نقل کرده است: السلام علیک یا سیدنا عباس، یا عم رسول الله، السلام علیک یا عم نبی الله، السلام علیک یا سیدنا امام حسن المجتبی، السلام علیک یا سیدنا امام زین العابدین، السلام علیک یا سیدنا امام محمد الباقر، السلام علیک یا سیدنا امام جعفر الصادق، السلام علیکم یا اهل بیت النبوة و معدن الرسالة، رضی الله تعالی عنکم و أرضاکم أحسن الرضا، و جعل الجنة منزلکم و مسکنکم و محلکم و مأواکم، السلام علیکم ورحمة الله و بركاته (سلیم خان تکابی، ۱۳۸۸، ص ۶۸).

۴. خواندن نماز زیارت

میرزا محمود خان مدیرالدوله تفصیل بیشتری از زیارت ائمه شامل اقامه نماز زیارت را بیان کرده است:

بعد از ورود به آن آستان عرش نشان و دعای ورود، اولاً یک زیارت مجموعه می‌خواندیم و نماز زیارت به جا می‌آوردیم. بعد زیارت مستقله مخصوصه جداگانه برای فرد فرد از ائمه اولاً زیارت حضرت امام مجتبی، رابع اصحاب کسا، با نماز زیارت ادا می‌شد. بعد زیارت اول آل عبا حضرت سیدالسادین با نماز آن، بعد زیارت حضرت امام محمد باقر علوم النبیین با نماز آن، بعد از آن زیارت مخصوصه مأثوره امام سادس حضرت بحق ناطق جعفر بن محمد بن الصادق (علیه السلام) (جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۵۳ - ۵۴).

۵. قرائت قرآن و ادعیه

حافظ محمد هندی به سایر اعمال مستحبی در حرم ائمه (علیهم السلام) مانند زیارت جامعه کبیره، دعای کمیل بن زیاد، قرائت سوره‌های قرآن، دعای صنمی قریش، زیارت عاشورا، صحیفه کامله و دعای بالای سر اشاره کرده است (کربلائنی کرناکی هندی، ۱۳۸۶، ص ۱۳۲ - ۱۳۷).

۶. زیارت وداع

زیارت وداع با ائمه بقیع از دیگر رسومی بوده است که زائران در بقیع به جا می‌آورده‌اند. میرزا داود در سفرنامه مکه به خواندن زیارت وداع در حرم بقیع اشاره کرده است (وزیر وظایف، ۱۳۸۶، ص ۱۵۸). ایازخان قشقایی هم به تفصیل درباره زیارت وداع ائمه بقیع نوشته که گزیده آن چنین است: «چون روز جمعه هم بود و روز وداع هم بود، اول از برای چهار امام (علیهم السلام) و یک نفر عم حضرت رسول و دو نفر بی‌بی زیارتنامه مجموع خوانده، با چشم گریان و دل بریان با حزن با اثرانه به نیت وداع...» (جعفریان، ۱۳۸۹، ج ۸، ص ۴۶۱ - ۴۶۲).

بر اساس گزارش‌هایی که در اینجا آمده است آداب زیارت ائمه بقیع در دوره قاجار

شامل خواندن اذن دخول، زیارتنامه، نماز زیارت، زیارت جامعه کبیره، آیات قرآن و زیارت وداع بوده است.

۷. سایر آداب زیارتی

الف) تکریم زائران و تقدیس حرم مطهر

ایرانیان هنگام حضور در حرم ائمه بقیع، افزون بر اعمال زیارتی خاص، همواره این مکان و زائرانش را احترام کرده‌اند. معطر ساختن فضا، پرداخت حق ورودی دیگر زائران و دعاگویی و توسل به ائمه از این نمونه است. ایازخان قشقایی می‌نویسد:

و بعد شیشه عطر گل که داشتم. به جهت همانها برده بودم. در شیشه باز کرده، بر معجر و مرقد، صندوق و قفل امامان علیهم‌السلام و آن علیاجاهه بی‌بی‌های اعظم عطرپاشی نموده و زوار که داخل بودند همه دست مالیده، صلوات بر محمد و آل محمد فرستادند (جعفریان، ۱۳۸۹، ج ۸، ص ۴۵۳).

میرزاداد در یکی از دفعات تشرف به آستان ائمه بقیع بانی مخارج ورودی حرم می‌شود. شرح ماجرا چنین است:

قریب سی - چهل نفر از حاج یزدی و اصفهانی و سلطان‌آبادی دیدم، درب حرم جمع شده و می‌خواهند چیز ندهند و مشرف شوند. کلیددار هم مانع است و آنها را با تعلیمی که در دست داشت می‌زد... به عربی گفتم که «خلیم یروchon، حاسب علی»؛ بگذار بروند و با حقیر محسوب دار. جلو آنها را ول داد رفتند و یکی یک قروش حقیر دادم (وزیر وظایف، ۱۳۸۶، ص ۱۵۸).

در این باره سفرنامه‌نویس دیگری چنین گزارش می‌کند:

یک نفر از اهل ما نذری کرده بود، فرستاده بود از یک ساعت آفتاب رفته، الا یک ساعت به غروب مانده، که رسم حضرات است که بعد از این ساعت حاج عجم را نه در بقیع راه می‌دهند و نه در مسجد پیغمبر. چهل تومان داده بود. این یک روز از زوار پول نگرفتند. در را دولنگه‌اش را باز کرده بودند. هر کس می‌خواست

می‌رفت (جعفریان، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۵۸۸).

ب) توسل به ائمه بقیع

در گزارش‌های نویسندگان قاجاری موضوع توسل به ائمه بقیع نیز آمده است. فرهاد میرزا درباره توسل به امام حسن (علیه السلام) برای شفای خود می‌نویسد:

در کنار مقبره امام حسن (علیه السلام) بی اختیار باحالت عجز پای خود را به صندوق دراز کرده، عرض کردم: یا بن رسول الله! یا معدن الجود و السخا انشدك بحق امك الطاهرة الصديقه، که من از تهران به قصد زیارت آستان جد بزرگوار تو و مادر صدیقه تو درآمدم، پای من به این حالت بود. تو را به حق مادرت قسم می‌دهم اگر در اجل مهلتی است، پای مرا شفا بده... و من صریح را به صریح در بغل داشته، شفا می‌طلبیدم. الحمد لله که شفای عاجل عطا فرموده و در حق این ذلیل ترحم نموده الم و ورم تا در مدینه بودم تمام شد (فرهاد میرزا قاجار، ۱۳۶۶، ص ۱۴۰).

ج) زیارت و دعا به نیابت از آشنایان

نیابت زیارت برای دیگران و دعاگویی نیز در سفرنامه‌ها ذکر شده است. مدیرالدوله می‌گوید: «پس از روضه به سید گفتم ذات مقدس ملوکانه را در ملا دعا کرده» (جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۱۲۴). در سفرنامه یعقوب میرزا نیز آمده است: «قسم می‌خورم به خدا که جمیع دوستان و آشنایان را نایب‌الزیاره شدم و دعای زیاد کردم و چند از دوستان خاص و اعوان و خواهران و خدمتکاران، یک‌یکان، اسم بر زبان آورده، زیارت مخصوص کردیم و زیادزیاد جای دوستان اهل بیت (علیهم السلام) خالی بود» (منصور تبریزی، ۱۳۸۸، ص ۲۱۱).

د) روضه خوانی و عزاداری در بقیع

حضور زائران در بقیع تنها محدود به زیارت قبور ائمه و بزرگان اسلام نبوده است. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که بقیع در طول تاریخ اسلام، علاوه بر جایگاه زیارتی،

مکانی برای برگزاری برخی مراسم دینی و اجتماعی نیز بوده است.

برگزاری مجالس روضه خوانی و برپایی عزاداری روز عاشورا از دیگر برنامه های مرسوم در بقیع بوده است. مدیرالدوله از «سید خلخال» نام برده که در مرقد منوره ائمه روضه می خوانده است (جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۱۲۴). حاج محمدتقی جورابچی در سفرنامه مکه سال ۱۳۲۵ قمری نیز از برنامه روضه خوانی روزانه بقیع گزارش داده است. وی می گوید: «هر روز وقت عصر در آن روضه مطهر، که مرقد چهار امام برحق که رکن ایمان اند، روضه می خواندند. بعد از اتمام آن دربان دستمال می انداخت، قدری پول برای او جمع می شد و جهت پول، آن دربان سنی به روضه خواندن کاری نداشت» (همو، ۱۳۹۲، ص ۹۷۰).

برگزاری مراسم عزاداری عاشورا در حرم ائمه بقیع از دیگر اقدامات زائران بوده است. میرزا حسن موسوی اصفهانی در این باره می نویسد:

روز سه شنبه دهم ماه محرم، که روز عاشورا بود و خاک بر سر عالم و عالمیان بود، در مدینه طیبه بودیم... صبح بعد از طلوع آفتاب مشرف شدیم به روضه منوره حضرت پیغمبر ﷺ. بعد از آن مشرف شدیم خدمت ائمه بقیع علیهم السلام... هنگامه غریبی بود از جمعیت و روضه خوانی و سینه زدن (موسوی اصفهانی، ۱۳۹۲، ص ۱۹۸).

همچنین پژوهش ها نشان می دهد صوفیان مسلمانی که به بقیع مشرف شده اند علاوه بر زیارت ائمه علیهم السلام و مشایخ جهت کسب فیض و استمداد از ارواح مطهره معصومان اقدام به برگزاری مجلس ذکر صوفیانه در حرم ائمه می کرده اند (ر.ک: تقی زاده نائینی، ۱۴۰۱).

زیارت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در بقیع

علاوه بر زیارت ائمه بقیع، زیارت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در بقیع همواره جزء آداب زیارت بقیع برشمرده شده است. این مطلب در سفرنامه های حج قاجاری به خوبی منعکس شده است. نویسندگان قاجاری از جمله کیکاوس میرزا (م. ۱۲۸۴ ق) به سه

موضع، خانه حضرت زهرا علیها السلام، روضه شریفه و بقیع (مدفن ایشان) اشاره کرده‌اند. کیکاوس میرزا زیارت حضرت زهرا را از آداب مؤکده مدینه برمی‌شمرد و در بقیع هم سه مکان را برای زیارت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام توصیه می‌کند:

اول زیارت نمایند آن معصومه را به ائمه بقیع. دوم قبری است پیش روی ضریح ائمه بقیع و حال در بقیع متداول است که مواجه آن قبر می‌ایستند و زیارت آن بزرگوار را می‌کنند و بعضی گفته که این قبر را قبر فاطمه بنت اسد، که والده جناب امیرالمؤمنین است، می‌دانند و قبر دیگر در خارج بقیع به مشرق آن واقع است در میان نخلستان‌ها و مشهور چنان است که فاطمه بنت اسد آن است و سوم در بیت الاحزان (کیکاووس میرزا قاجار، ۱۳۹۴، ص ۱۸۵ - ۱۸۶).

فراہانی نیز به همین مطالب اشاره کرده است:

یکی هم در همین بقعه متبرکه بقیع در همین مکان مبارک است که مقبره ساخته شده و سنی و شیعه در اینجا زیارت می‌خوانند و در جلو همین قبر مبارک پرده گلابتون دوز کهنه آویخته... و بعضی را عقیده این است که این مقبره مدفن حضرت فاطمه بنت حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام است که مادر حضرت امام محمد باقر علیه السلام باشد (فراہانی، ۱۳۶۲، ص ۲۲۹).

اغلب در بیت الاحزان نیز زیارت صدیقه کبری را می‌خوانند. پشت گنبد ائمه بقیع، همین سمتی که مقبره مرحوم شیخ احمد است، بقعه کوچکی است که بیت الاحزان حضرت فاطمه زهرا علیها السلام است... می‌گویند در وسط این ضریح جای نخلی است که به معجزه حضرت صدیقه سبز شده بوده (همان، ص ۲۳۱). بخارایی (م. ۱۳۱۱ق) درباره بیت الاحزان می‌گوید که در آنجا اغلب زنان مشغول زیارت اند (جعفریان، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۹۶۶). سلیم خان تکابی بخشی از متن زیارت را چنین نقل می‌کند: بعد زیارت حضرت فاطمة الزهراء البتول بنت حضرت رسول - رضی الله تعالی عنها - را نموده و این دعا را خوانده: «السلام علیک یا بنت رسول الله، السلام

علیک یا بنت نبی الله، السلام علیک یا بنت حبیب الله، رضی الله تعالی عنک و أرضاک أحسن الرضا، و جعل الجنة منزلك و مسکنک و محلک و مأواک، السلام علیک و رحمة الله و بركاته» (سلیم خان تکابی، ۱۳۸۸، ص ۶۸).

بر اساس گزارش‌های سفرنامه‌های حج قاجاری، زائران ایرانی این دوره به زیارت حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) اهمیت دوچندانی می‌داده‌اند. با توجه به اینکه محل دقیق دفن ایشان به طور قطعی مشخص نیست، زائران ایرانی تلاش می‌کردند در تمامی مواضع احتمالی اعمال زیارتی مخصوص حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) را به جای آورند.

زیارت منسوبین پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله)

افزون بر توجه خاص و ویژه به زیارت ائمه بقیع و زیارت حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) در بقیع برای سایر منسوبین به پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) و صحابی ایشان ادعیه و زیارتنامه‌هایی در سفرنامه‌های حج قاجاری نقل شده است. که در این بخش به آن اشاره می‌شود.

۱. زیارت قبور دختران پیامبر (صلی الله علیه و آله)

دختران گرامی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله)، جایگاهی والا نزد شیعیان و مسلمانان دارند. زیارت قبور مطهر این بزرگواران در بقیع در گزارش‌های متعددی آمده است؛ چنان‌که فراهانی از قبور زینب و رقیه و ام‌کلثوم، دختران رسول الله، در بقیع نام برده است (فراهانی، ۱۳۶۲، ص ۲۳۱). سلیم خان تکابی نیز بخشی از زیارتنامه دختران پیامبر (صلی الله علیه و آله) را بدین گونه آورده است: «السلام علیکن یا بنات رسول الله، السلام علیکن یا بنات نبی الله، السلام علیکن یا بنات حبیب الله، السلام علیکن یا بنات المصطفی، رضی الله تعالی عنکن» (سلیم خان تکابی، ۱۳۸۸، ص ۷۱).

۲. زیارت همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله)

از جمله افراد مدفون در بقیع برخی همسران گرامی پیامبر (صلی الله علیه و آله) هستند که در سفرنامه‌ها به آنان اشاره شده است. نایب‌الصدر شیرازی اسامی همسران را چنین ذکر کرده است:

«عایشه و حفصه و ام سلمه و ماریه قبطیه و میمونه و سوده و زینب بنت جهش نه ازواج آن حضرت در آن مدفون‌اند. رفتن او^۱ به شام محقق است و در آن سفر بازگشت نمود» (معصوم علی شاه، ۱۳۶۲، ص ۲۲۹).

سلیم خان تکابی در این باره چنین نوشته است:

حضرت عایشه و سایر زوجات طاهرات را - رضی الله تعالی عنهن - که در یک بقعه و بارگاه‌اند، زیارت کرده و این دعا را خوانده: «السلام علیکن یا ازواج نبی الله، السلام علیکن یا ازواج رسول الله، السلام علیکن یا ازواج حبیب الله، السلام علیکن یا ازواج المصطفی رضی الله تعالی عنکن و أرضاکن أحسن الرضا و جعل الجنة منزلکن و مسکنکن و محلکن و مأواکن، السلام علیکن و رحمة الله و بركاته» (سلیم خان تکابی، ۱۳۸۸، ص ۷۰).

۳. زیارت عمه‌های پیامبر ﷺ

میان مدفونان در این مکان مقدس عمه‌های گرامی پیامبر ﷺ نیز جای دارند که مدفنشان محل زیارت ایرانیان بوده است. سیدعلی حسین در این موضع از صفیه و عاتکه - رضی الله عنهما - یاد کرده است (جعفریان، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۷۱۸). سلیم خان تکابی می‌نویسد: «عمات نبی را زیارت کرده، این دعا را خوانده: السلام علیکن یا عमत رسول الله، السلام علیکن یا عमत نبی الله، السلام علیکن یا عमत حبیب الله، السلام علیکن یا عमत المصطفی رضی الله تعالی عنکن و أرضاکن (الی آخره)» (سلیم خان تکابی، ۱۳۸۸، ص ۷۱).

۴. زیارت حلیمه سعدیه

حلیمه سعدیه، بانوی بزرگوار و دایه پیامبر اکرم ﷺ، از دیگر مدفونان بقیع است. در اینجا زیارتنامه وارده برای ایشان را از سفرنامه سلیم خان تکابی نقل می‌کنیم: «حضرت

۱. منظور عایشه است.

حلیمه مُرضعه حضرت رسالت پناه زیارت نموده، این دعا را خوانده: «السلام علیک یا سیدتنا حلیمه السعدیه، یا مُرضعة نبی الله، السلام علیک یا مُرضعة حبیب الله، السلام علیک یا مرضعة المصطفی، رضی الله تعالی عنک (إلی آخره)» (همان).

۵. زیارت ابراهیم علیه السلام

ابراهیم فرزند پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و حضرت خدیجه علیها السلام بود که به دلیل بیماری در کودکی از دنیا رفت و در بقیع به خاک سپرده شد. تکابی زیارتنامه ابراهیم را نقل می‌کند و می‌گوید:

حضرت ابراهیم بن الرسول علیه السلام زیارت کرده، این دعا را خوانده: «السلام علیک یا ابراهیم بن رسول الله، السلام علیک یا ابن نبی الله، السلام علیک یا بن حبیب الله، السلام علیک یا بن المصطفی، السلام علیک و علی من حولک من أصحاب رسول الله، السلام علیکم یا أصحاب رسول الله، رضی الله تعالی عنکم و أرضاکم أحسن الرضا، و جعل الجنة منزلکم و مسکنکم و محکم و مأواکم، السلام علیکم و رحمة الله و بركاته» (سلیم خان تکابی، ۱۳۸۸، صص ۶۷ و ۶۸).

۶. عقیل بن ابی طالب

عقیل بن ابی طالب فرزند ابوطالب، برادر امیرالمؤمنین و از نسب شناسان معروف عرب بوده است. در این موضع هم سلیم خان به زیارت رفته و متن ذیل را به عنوان زیارتنامه نقل کرده است:

«السلام علیک یا عقیل بن ابی طالب، السلام علیک یا بن عم رسول الله، السلام علیک یا بن عم نبی الله، السلام علیک یا بن عم حبیب الله، السلام علیک یا بن عم المصطفی، السلام علیک یا أخا علی المرتضی، السلام علیک و علی من حولک من أصحاب رسول الله، رضی الله تعالی عنکم و أرضاکم أحسن الرضا، و جعل الجنة منزلکم و مسکنکم و محکم و مأواکم، السلام علیکم و رحمة الله و بركاته» (همان، صص ۶۸ و ۶۹).

۷. زیارت نافع و امام مالک

نافع^۱ و امام مالک از دیگر شخصیت‌های مدفون در بقیع‌اند. سلیم خان تکابی در این زمینه می‌نویسد: «و این دعا را خوانده: «السلام علیک یا سیدنا نافع، شیخ القراء السلام علیک یا مولی ابن عمر، رضي الله تعالی عنک و أرضاک أحسن الرضا و جعل الجنة منزلك (الی آخره)». وی بعد از زیارت نافع، زیارت مالک را نقل می‌کند: «السلام علیک یا سیدنا امام مالک صاحب المذهب، السلام علیک یا امام دار الهجرة، رضي الله تعالی عنک و أرضاک أحسن الرضا و جعل الجنة منزلك (الی آخره)» (همان، ص ۷۰).

۸. زیارت ابوسعید خُدْری و فاطمه بنت اسد

قبه‌های مادر امیرالمؤمنین و ابوسعید خدری، صحابه رسول‌الله، از دیگر مواضع زیارتی بقیع بوده است. سلیم خان در این باره نوشته است:

زیارت حضرت [ابو] سعید خُدْری کرده، این دعا را خوانده: السلام علیک یا سیدنا ابا سعید الخُدْری، السلام علیک یا راوی احادیث النبوی، السلام علیک یا صاحب رسول الله، السلام عیک یا حبیب نبی الله، السلام علیک یا صاحب حبیب الله، السلام علیک یا صاحب المصطفی رضي الله تعالی عنک و أرضاک أحسن الرضا و جعل الجنة منزلك و مسکنک و محلك و مأواک، أفاض الله تعالی علینا من بركات و بركات علومک فی الدنيا و الآخرة، السلام علیکم و رحمة الله و بركاته» (همان، ص ۶۹).

وی در ادامه آورده است: حضرت فاطمه بنت اسد اُم حضرت علی - کرم الله وجهه - را زیارت نموده، این دعا را خوانده: «السلام علیک یا زوجة عم رسول الله، السلام علیک یا زوجة عم نبی الله، السلام علیک یا زوجة عم حبیب الله، السلام

۱. وی از قراء سبعة است.

علیک یا زوجة عم المصطفی، السلام علیک یا ام علی المرتضی، السلام علیک یا من کفنها النبی بقمیصه و لحدھا بیمیمنه، رضی الله تعالی عنک و أرضاک أحسن الرضا و جعل الجنة منزلك (الی آخره)» (همان، ص ۷۱).

۹. زیارت عثمان

مؤلف ناشناس سفرنامه مکه در سال ۱۲۹۹ قمری درباره مدفن عثمان می‌گوید: «کسی را نمی‌گذارند از ماها زیارت برود» (جعفریان، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۷۹۴) که به احتمال منظورشان شیعیان است. سلیم‌خان در اینجا می‌گوید: «زیارت حضرت عثمان ذی النورین کرده، و این دعا را خوانده: «السلام علیک یا سیدنا عثمان بن عفان... ورحمة الله وبرکاته» (سلیم‌خان تکابی، ۱۳۸۸، ص ۶۷).

۱۰. زیارت اسماعیل بن جعفر صادق علیه السلام

اسماعیل بن جعفر فرزند ارشد امام جعفر صادق علیه السلام بود که اختلاف نظرهای بر سر امامت وی پس از امام صادق علیه السلام به شکل‌گیری فرقه اسماعیلیه انجامید. فراهانی در سفرنامه‌اش از ایشان با عنوان «رئیس طایفه اسماعیلیه» یاد کرده که مزارش دارای متولی و خدام است و غالباً زیارتگاه شیعیان بُحره و خوجه است (فراهانی، ۱۳۶۲، ص ۲۳۳). سلیم‌خان زیارت اسماعیل و سایر شهدا در بقیع را این‌گونه نقل کرده است: «حضرت اسماعیل بن امام جعفر صادق را نموده و این دعا را خوانده: «السلام علیک یا سیدنا اسماعیل بن امام جعفر الصادق، السلام علیک یا اهل بیت النبوة و معدن الرسالة، رضی الله تعالی عنک (الی آخره)» (سلیم‌خان تکابی، ۱۳۸۸، ص ۶۹).

وی در ادامه آورده است:

بعد سایر اصحاب کرام و شهدای عظام - رضی الله عنهم - را در باب البقیع زیارت نموده و این دعا را خوانده: «السلام علیکم یا شهداء، یا سعداء، یا نجباء، یا نقباء، یا اهل الصدق و الوفاء، السلام علیکم یا مجاهدین فی سبیل الله حق جهاده، سلام علیکم بما صبرتم فنعم عُقبی

الدار، السلام علیکم یا شهداء أهل البقیع كافة ورحمة الله وبرکاته» (همان، ص ۷۰).

۱۱. جعفر عریضی

جعفر عریضی، فرزند امام جعفر صادق علیه السلام، از دیگر شخصیت‌هایی است که در بقیع زیارت می‌شده است. اگرچه مقبره ایشان در اصل خارج از بقیع بوده، حاج سلیم در اینجا هم زیارتنامه‌ای برای ایشان نقل کرده است: «زیارت نموده و این دعا را خوانده: «السلام علیک یا سیدنا علی العریضی ابن امام جعفر الصادق، السلام علیک یا أهل النبوة و معدن الرسالة، رضی الله تعالی عنک و أرضاک أحسن الرضا و جعل الجنة منزلک الی آخره» (همان، ص ۶۹).

۱۲. نفس زکیه

نفس زکیه نواده امام حسن مجتبی علیه السلام از دیگر مدفونان بقیع است که حاج سلیم به زیارت او رفته است: «بعد زیارت حضرت زکی الدین علیه السلام نموده، این دعا را خوانده: «السلام علیک یا أهل بیت النبوة و معدن الرسالة، رضی الله تعالی عنک و أرضاک أحسن الرضا (الی آخره)» (همان، ص ۷۰).

نتیجه‌گیری

در این پژوهش با بررسی سفرنامه‌های فارسی دوره قاجاریه به تحلیل آداب، رسوم و مناسک زیارت بقیع در آن دوره پرداختیم. بقیع، در جایگاه یکی از مهم‌ترین زیارتگاه‌های اسلامی، به‌ویژه برای شیعیان، همواره جایگاهی ویژه در فرهنگ و اعتقادات دینی مسلمانان داشته است. با توجه به تخریب این مکان مقدس در سال ۱۳۴۴ قمری به دست وهابیون، مطالعه سفرنامه‌های قاجاری، که پیش از این تخریب نوشته شده‌اند، اطلاعات ارزشمندی درباره شیوه‌های زیارت و آداب و رسوم مرتبط با بقیع ارائه می‌کند.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که زیارت بقیع در دوره قاجاریه با آداب و مناسک

خاصی همرا بوده است. زائران ایرانی با رعایت مقدماتی مانند غسل، طهارت و نیت خالص به زیارت ائمه بقیع و دیگر شخصیت‌های مدفون در این مکان مقدس می‌رفتند. خواندن اذن دخول، زیارتنامه‌های خاص، نماز زیارت و دعا‌های مخصوص از جمله اعمال زائران در بقیع بود. همچنین زیارت وداع و توسل به ائمه برای برآورده شدن حاجات از دیگر رسوم رایج در این دوره به شمار می‌رفت. زائران قبور ائمه بقیع، افزون بر زیارت رایج و معمول، زیارت وداع نیز انجام می‌دادند که یکی از وجوه تمایز زیارت قبور ائمه بقیع از سایر قبور و مزارات بقیع بوده است. علاوه بر این، زائران ایرانی برای زیارت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در بقیع اهمیت ویژه‌ای قائل بودند. گزارش‌های سفرنامه‌نویسان قاجاری نشان می‌دهد که زائران ایرانی تلاش می‌کردند در تمامی مواضع احتمالی دفن این شخصیت بزرگ اعمال زیارتی انجام دهند. همچنین زیارت سایر منسوبان پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و صحابی ایشان در بقیع مورد توجه بوده است.

این پژوهش همچنین به نقش بقیع به عنوان مکانی برای برگزاری مراسمات دینی و اجتماعی مانند روضه‌خوانی و عزاداری عاشورا اشاره کرده است. از طرفی بعضی افراد بانی پرداخت حق ورودی برای زیارت ائمه می‌شده‌اند که نشان‌دهنده تعاملات فرهنگی و اجتماعی زائران در این مکان مقدس بوده است.

منابع

۱. ابن مشهدی، م. ب. ج. (۱۳۷۸)، المزار الکبیر (مصحح: ج. قیومی اصفهانی)، جماعة المدرسین فی الحوزة العلمية بقم، مؤسسة النشر الإسلامی، در: <https://noorlib.ir/book/view/1592>
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۳)، من لایحضره الفقیه (مصحح: علی اکبر غفاری)، جماعة المدرسین فی الحوزة العلمية بقم، مؤسسة النشر الإسلامی، در: <https://noorlib.ir/book/view/1347>
۳. ابن طاووس، م. ب. ج. (۱۴۱۷)، مصباح الزائر. مؤسسة آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، در: <https://noorlib.ir/book/view/19376>

۴. تقی زاده نائینی، ر. (۲۰۲۲)، «اهتمام صوفیه به زیارت بقیع و دفن صوفیان در آن»، پژوهشنامه حج و زیارت، ۷ (۱)، ص ۱۴۱ - ۱۷۰.
۵. جعفریان، رسول (۱۳۸۷)، دو سفرنامه حج، مشعر، در: <https://noorlib.ir/book/view/18387>
۶. ----- (۱۳۸۹)، سفرنامه‌های حج قاجاری، علم، در: <https://noorlib.ir/book/view/82799>
۷. ----- (۱۳۹۲)، چهارده سفرنامه حج قاجاری دیگر، مورخ.
۸. دیبا، س (۱۳۹۰)، سفرنامه ناصری (مصحح: رسول جعفریان)، مجلس شورای اسلامی. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد، در: <https://noorlib.ir/book/view/31933>
۹. سلیم خان تکابی (۱۳۸۸)، حج نامه: سفرنامه حج از سال ۱۳۱۰ - ۱۳۱۱ هجری قمری (مصحح: رسول جعفریان)، مورخ، در: <https://noorlib.ir/book/view/14188>
۱۰. علی مددی، م (۱۳۹۹)، «سیری در سفرنامه‌نویسی (بررسی چرایی رواج سفرنامه‌نویسی در ایران دوره قاجار، تحول و افول آن پس از انقلاب مشروطه)»، ادبیات پارسی معاصر، ۲۹ (۱۰)، ص ۲۱۱ - ۲۴۱.
۱۱. فراهانی، م. ب. م. (۱۳۶۲)، سفرنامه میرزا محمدحسین حسینی فراهانی (م. گلزاری، Ed)، فردوس، در: <https://noorlib.ir/book/view/10866>
۱۲. فرهاد میرزا قاجار (۱۳۶۶)، سفرنامه فرهاد میرزا (مصحح: غ. طباطبائی)، مؤسسه مطبوعاتی علمی.
۱۳. کربلائی کرناکی هندی، ح. (۱۳۸۶)، تذکره الطریق فی مصائب حجاج بیت الله العتیق: شوال ۱۲۳۰ - جمادی الاولی ۱۲۳۲ (سپتامبر ۱۸۱۵ - فوریه ۱۸۱۷) (مصحح: رسول جعفریان)، مورخ، در: <https://sohalibrary.com/item/view/401727>
۱۴. کیکاووس میرزا قاجار (۱۳۹۴)، سفرنامه مکه ۱۲۵۳ ق / ۱۸۳۸ م، (مصحح: رسول جعفریان)، علم، در: <https://noorlib.ir/book/view/49755>
۱۵. مجلسی، م. ب. م. (۱۴۰۳)، بحار الانوار (علی اکبر غفاری و دیگران)، دار احیاء التراث العربی، در: <https://noorlib.ir/book/view/1407>
۱۶. معصوم‌علیشاه، ح. ز. (۱۳۶۲)، تحفة الحرمين: سفرنامه نایب‌الصدر شیرازی در زیارت مکه و سیاست ایران و هند، بابک، در: <https://noorlib.ir/book/view/108864>
۱۷. منصور تبریزی، ی. (۱۳۸۸)، سفرنامه حج منصور ۱۲۸۶ - ۱۲۸۵ ق (مصحح: رسول جعفریان)، نشر علم، در: <https://noorlib.ir/book/view/149746>

۱۸. موسوی اصفهانی، ح. (۱۳۹۲)، روزنامه سفر مشهد، مکه و عتبات ۱۳۱۵ - ۱۳۱۶ ق (مصححان:

رسول جعفریان و حمید رضا نفیسی)، مشعر، در: <https://noorlib.ir/book/view/35254>

۱۹. وزیر وظایف، د. ب. ع. (۱۳۸۶)، سفرنامه میرزا داوود وزیر وظایف (مصحح: س. قاضی عسکر)،

مشعر، در: <https://noorlib.ir/book/view/11917>